

УДК 141.8(470)"18":930(497.11)
329.14(470:497.11)"18"
141.7(497.11:470)"18"

Латинка ПЕРОВИЋ

Революционарно наслеђе Русије 19. века: утицај у Србији и његова изученост у српској историографији

Апстракт: На основу вишегодишњих истраживања и детаљне анализе совјетске и југословенске историографије ауторка сагледава руско револуционарно наслеђе друге половине 19. века и његов утицај у Русији и Србији и долази до закључка да се револуција у Русији октобра 1917. године не може разумети само као догађајна историја. Потребно је узети у обзир идеје револуције које су се, кроз више генерација руске револуционарне интелигенције, уобличавале у теорије чији је резултат модел револуција 20. века и то не само у Русији већ касније и у Југославији.

Кључне речи: руска револуција, социјализам, Светозар Марковић, А. И. Херцен, Н. Г. Чернишевски, М. А. Бакуњин, П. Л. Лавров

Револуција у Русији октобра 1917. године дуго је припремана и имала је одјек у свету, укључујући и Србију, чији је савезник Русија била у Првом светском рату, и потоњу Југославију. Дуго се бавим тим припремним раздобљем у чијем је идејном озрачју била и Србија. Зато сматрам да, можда, није неумесно да на овом скупу изнесем увиде до којих сам дошла властитим проучавањима, не толико догађајне историје колико историје идеја. При том ћу поћи од свог крајњег закључка.

Совјетска историографија стајала је на становишту да је теоријска основа руске револуције био научни социјализам, односно марксизам. Једно, дакле, западноевропско учење које је постало универзално. Међутим, било је руских мислилаца, а нарочито тумача руске револуције у свету, који су сматрали да су њени *корени руски*, и налазили су их у руској историји, односно у руском револуционарном наслеђу друге половине 19. века.¹

1 Видети: „Историографија“, у: Latinka Perović, *Planirana revolucija. Ruski Jakobinizam i blankizam*, (Beograd: BIGZ; Zagreb: Globus, 1988).

С обзиром на земље западне Европе (Француска, Енглеска, Немачка), у Русији која је, окована самодржављем и крепосним правом, заостајала, тражени су одговори на она иста питања која су се постављала у западноевропским земљама и давани су различити одговори. Дошло се до једног учења социјализма различитог од оног које је превладало у западној Европи. Поприште сукоба била је Прва интернационала (марксистички – бакуњистички), а у његовом средишту био је однос Русије и Европе.

У српској историографији једва да су постојале информације о социјалистичким учењима у западној Европи. Говорило се о утицају руских револуционарних идеја на српске студенте који су се, као државни стипендисти, школовали у Русији. И у Швајцарској, где је постојала бројна руска колонија са којом су Срби били у вези. Срби су, такође, били упућени и у борбе у Првој интернационали. Први српски социјалисти били су различито дефинисани. То се, пре свега, односи на родоначелника идеје социјализма у Србији, Светозара Марковића (1846–1875). Он је сматран првим српским социјалистом, социјалистом утопистом, аграрним социјалистом, оснивачем српског радикализма, револуционарним демократом, најзад – марксистом.

Уз државне, војне, верске и културне (привредне везе биле су најинфериорније) између Русије и Србије, постојале су и револуционарне везе, и то у континуитету. Све верзије кључне идеологије у Србији у 19. и 20. веку (рани српски социјализам, радикализам, комунизам или реални социјализам) имале су исто идејно језгро формирано под утицајем руских револуционарних идеја друге половине 19. века. Другим речима, подједнако су одбацивале либерализам и капитализам, а касније социјалну демократију.

Српска историографија није пратила резултате до којих је, нарочито на емпиријском нивоу, долазила совјетска историографија у проучавању руског револуционарног наслеђа. Као ни резултате историографије у свету, нарочито после XX конгреса КПСС-а (1956) када се тражило историјско и теоријско објашњење култа личности и терора у Совјетском Савезу. Да ли се радило о аберацији, изневеравању револуције, одступању од лењинизма или су и култ личности и терор били у логици бољшевичке доктрине револуције?

Половином седамдесетих година прошлог века, у тадашњем Институту за историју радничког покрета Србије (данашњем Институту за новију историју Србије) започет је рад на пројекту *Социјалистичка мисао у Србији у другој половини 19. века* (I: *Први познаваоци*

и присталице социјалистичких учења у Србији; II: Идеје и покрет Светозара Марковића; III: Тенденције у развоју покрета Светозара Марковића после његове смрти).

Поменути пројект је подразумевао дефинисање теоријског и историјског оквира. Односно, увид у историју социјалистичких учења и у земљама Западне Европе² и у Русији.³ Таквог увида, од кога би се могло поћи, није било у српској историографији: требало га је тек створити.

Када је у питању Русија, истраживање је ишло у три правца. Први, „откривање“ социјализма од стране представника племићке интелигенције (социјализам постаје „и питање и одговор на питање“ – В. Г. Бјелински) у контексту заостале сељачке државе чије су главне карактеристике самодржавље и крепосно право. Други правац исцрпљивао се у приређивању и објављивању историјских извора, у првом реду дела личности које су у појединим раздобљима руског револуционарног наслеђа имале кључну улогу. Најзад, трећи правац испуњен је настојањима да се осветли одјек руског социјализма као специфичне реакције на западноевропски социјализам у Србији. Кретање тим правцима најчешће је било паралелно.

* * *

Реконструкција историје идеје социјализма у Русији полазила је од првих критика самодржавља и крепосног права (А. Н. Радишчев, 1789) и прве оружане побуне (устанак декабриста, 1825) против тих карактеристика Русије, до генерације племићке интелигенције четрдесетих година са А. И. Херценом.⁴

У подели руске интелигенције на словенофиле и западњаке, Херцен је припадао овој другој групи. Али је у социјализму, то јест – у руској општини у којој је сачувана заједничка својина, налазио основу за помирење са словенофилима. Био је спреман и на компромис са царом око решења сељачког питања. Његов приоритет биле су по-

2 Видети: „Социјалистичка учења у Западној Европи“, у: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli u Srbiji*, knj. 1, (Beograd: Rad, 1985).

3 „Прогресивна мисао у Русији“, *исто.*

4 Видети: „Од декабриста ка генерацији четрдесетих година XIX века. Првенственни значај политичких слобода (Александар Иванович Херцен)“, *исто.*

литичке слободе. Због њих је отишао у Европу (1847) и, упркос свему, због тога што су у њој борбе „гласне“, остао до краја живота (1870).

У емиграцији, Херцен је основао Слободну руску штампарију. Преко листа *Колокол* (Звоно), који је био забрањен у Русији, подстицао је омладину на борбу против система без политичких слобода. Разочаран у Европу због тога што револуција 1848. године није решила социјално питање, Херцен је сматрао да је Европа завршила своју историјску улогу и да већ трули. Упирао је поглед на Исток, према младим народима, „пролетерским народима“. Њима припада будућност.

Одајући признање Херцену и његовој генерацији, „генерацији очева“, што је прокрчила путеве, нова генерација, „генерација деце“ била је радикалнија. Њен је идеолог био Н. Г. Чернишевски, а гласило часопис *Савременик*. Она је поручивала Херцену да *Колокол* не треба да позива на молитву већ на секиру: „На секиру позивајте Русију“. Херцен је одговарао да се „генерација очева“ и „генерација деце“ разликује „не у идеји, већ у средствима; не у начелима већ у начину деловања... на секиру, тај *ultima ratio* угњетених, ми нећемо позивати *домле*, док остане макар једна разумна нада за решење без секире“.

Међу савременицима у Србији, Херцен је био ближи Владимиру Јовановићу, родоначелнику либерализма, него Светозару Марковићу, родоначелнику социјализма. Био је, иначе, познатији као књижевник. Његово чувено дело *Прошлост и размишљања* било је једино које је превођено на српски и хрватски језик и то тек после Другог светског рата. Као родоначелник руског социјализма, Херцен је у српску историографију ушао, ако се изузме реализација пројекта Института за историју радничког покрета Србије, тек на самом крају 20. века.⁵

* * *

За разлику од „генерације очева“, припадника племства („интелигенција која се каје“), припадници „генерације деце“ потицали су из разних друштвених слојева („разночинска интелигенција“). Под утицајем пораза Русије у Кримском рату (1856) и принуђености царске власти на уступке у сељачком питању (Тајни комитет 1857; Уредба о сељацима који су ослобођени крепосне зависности 19. фе-

5 Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, izbor, uvodna studija i komentari Latin-ka Perović, (Podgorica: Cid, 1999).

бруара 1861), „генерација деце“ није се задовољавала делимичним решењима и поступношћу.

Дошло је до промене приоритета: на дневном реду није питање слободе већ питање хлеба.⁶ Мисаони рад Чернишевског пратила је политичка организација тајних револуционарних друштава у Русији („Земља и воља“). У преводу *Огледа из политичке економије (по Милу)*, Чернишевски формулише могућност да сва друштва не морају у свом развоју да прођу све фазе које су прошле земље у западној Европи. Кључно је питање својине. Чернишевски не одбацује априори капитализам, али упозорава да је он, будући да је рад роба – ново ропство. Не апсолутизује руску *општину*, али сматра да она може послужити као прелазна форма у социјализам. Чернишевски формулише теорију револуције у Русији и за Русију. У свим раздобљима руског револуционарног наслеђа, мисао о прескакању фаза у развоју друштва путем револуције остаће кључна. Преко ње је и постављено питање: *Русија и Европа*. Одговор који је даван у Русији наилазио је на велики одјек и у Србији.

Маркс је, према Светозару Марковићу, проучавао законе капиталистичког друштва у западној Европи и у тим законима налазио полуге њеног преобраћања. Чернишевски је, пак, у заосталој сељачкој Русији тражио полуге преображаја адекватне томе и налазио их у револуционарној мањини која се ослања на принципе руских патријархалних установа: *мир* и *општина*. У Србији иза Светозара Марковића, то су биле: *задруга* и *општина*. На основама заједнице рада и расподеле имао је да се успостави систем *народне самоуправе*. Марковићу је, као и руским мислиоцима друге половине 19. века, био неприхватљив капитализам који је водио „пролетаризацији народа“. Али, ако је и италијански марксиста Антонио Грамши тврдио да је руска револуција 1917. године изведена против капитала, поставља се питање ко су и у Русији и у Србији били марксисте, осим социјалдемократа? Другим речима, како је било могуће „марксизирати“ руску револуцију 1917. године?

* * *

Међу руским револуционарним мислиоцима који су, у првом реду својом акцијом, били познати изван граница царске Русије из-

6 „Радикализовање идеја генерације четрдесетих година: економско ослобођење (Николај Гавриловић Чернишевски)“, у: Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*.

дваја се М. А. Бакуњин.⁷ Он је био једини међу руским револуционарним мислиоцима друге половине 19. века који је са српским социјалистима одржавао личне везе, о којима су у Србији, касније, створане легенде.⁸

Везе Бакуњина и српских социјалиста у Швајцарској проистичале су из његових настојања да их у сукобима у Првој интернационали придобије на своју страну.⁹ Али је његов утицај био, пре свега, морални. Изостајало је, међутим, упознавање са писаним делом Бакуњина из простог разлога што, осим прокламација, оно није ни постојало у штампаној форми; каснијег је датума уопште, па и у Србији и Југославији. Најзначајније Бакуњиново дело *Државност и анархија* објављено је у Загребу (1979), а до новог издања, са уводном студијом, дошло је тек на крају 20. века.¹⁰ Упркос томе, постојао је континуитет у везама Срба са анархистима.¹¹ У првом реду, то се односи на утицај П. А. Кропоткина на припаднике „Младе Босне“ и генерацију побуњене студентске омладине 1968. године, која је као алтернативу истрошеном државном социјализму истицала Кропоткиново учење о *самоорганизовању народа*. Објављена су његова дела *Анархизам и морал – избор* (1984) и *Записи једног револуционара* (1985) а много касније, са уводном студијом и коментарима, његова *Етика*.¹²

* * *

Најшире везе српски социјалисти одржавали су са П. Л. Лавровом, идеологом руског народњаштва и инспиратором покрета руске омладине (1874/75) који је познат као *одлазак у народ*. Тада су

7 Видети: „Циљ револуције: ново друштво, а не нова држава (Михаил Александрович Бакуњин)“, *исто*.

8 „Легенда и истина о односима Николе Пашића и М. А. Бакуњина“, у: Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, (Beograd: Službeni list, 1993).

9 Те су везе описане у: Perović, *Planirana revolucija*; Zagreb: Globus, 1988). Овде треба узети у обзир и епизоду са С. Г. Нечајевим. Видети: „Мита Ценић“, у: Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, knj. 1, (Beograd: Rad, 1988; „Pera Todorović o svom učešću u pokušaju oslobađanja ruskog revolucionara S. G. Nečajeva“, у: Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*.

10 Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*, (Podgorica: CID, 2010).

11 „Tragovi P. A. Kropotkina kao naučnika i socijalnog mislioca kod Srba“, у: Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*.

12 Petar Kropotkin, *Etika*, uvodna studija i komentari Latinka Perović, (Podgorica: CID, 2001).

хиљаде младих људи, углавном племићког порекла, кренуле у народ да врше мирну пропаганду *социјализма*. Наишли су на снажан отпор власти: политички процеси и прогони. Али и на неразумевање народа: сељаци су социјалисте - пропагандисте пријављивали властима. Разочарани, неки су се повукли из борбе. Они, пак, који се нису помирили са поразом, радикализовали су средства борбе. Та подела је имала одјек у Србији и огледала се у различитим тенденцијама у покрету Светозара Марковића после његове смрти (радикали и социјални револуционари). Али у српској историографији није била идентификована.

Српски социјалисти сарађивали су у Лавровљевом часопису *Вперед!* који је он издавао у Цириху (1873) и Лондону (1874/75). *Вперед!* је у, за оно време, значајном броју примерака стизао у Србију. У исто време, у социјалистичким часописима у Србији – *Рад* (1874) и *Стража* (1878/79) – објављивани су Лавровљеви радови. То је остало непознато за српску историографију све до деведесетих година 20. века. И тек је, под утицајем резултата совјетске историографије, обрађена пажња и у српској историографији на везе српских социјалиста са *лавристима* или, како су још називани, *прогресистима*,¹³ *постепеницима*, да би 2000. године била објављена Лавровљева *Историјска писма*.¹⁴ Дело које је својом мишљу о *критички мислећој интелигенцији* као глави и народу као телу утицало на идеју Светозара Марковића о народној партији, потоњих радикала.

* * *

Теоријски одговор на пораз мирне пропаганде социјализма у народу заокружен је у руским бланкизму и јакобинизму. Његов идеолог био је Н. П. Ткачов, а гласило часопис *Набат* који је излазио у Паризу. За разлику од других руских мислилаца, Ткачов је највећу пажњу посветио улози револуционара после уништења апсолутизма, то јест у фази успостављања новог друштвеног поретка. Јер, политичка револуција само је средство – циљ је социјална револуција, која настаје после освајања власти чврсто организоване револуционарне мањине. Та мањина формулише и заосталом народу намеће

13 „Saradnja srpskih socijalista u glasilu ruske revolucionarne emigracije 'Vpered!' od 1875. do 1877. godine“, у: Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*.

14 Petar Lavrov, *Istorijska pisma*, uvodna studija i komentari Latinka Perović, (Podgorica: CID, 2000).

нови поредак. Ткачов је, без икаквог политичког тактизирања, извео функције и карактер револуционарне државе у „прелазном периоду“.

Руски јакобинизам и бланкизам, који је сажео главне карактеристике неколиких раздобља руског револуционарног наслеђа и био близак бољшевицима не само зато што су читали Ткачовљеве списе, остао је непознат српској историографији. Била су потребна дуга истраживања која су резултирала посебном књигом (осврт на историографију, историја руског јакобинизма и бланкизма, историјски извори, обимна уводна студија).¹⁵

* * *

Реакција на пораз мирне пропаганде социјализма са становишта политичке акције завршила се стварањем прве терористичке организације у Русији – „Народна воља“ (1881). Ова је организација извршила убиство цара Александра II. У Србији на њу се ослањала социјално-револуционарна тенденција настала, упоредо са радикалном тенденцијом, у покрету Светозара Марковића. Иако је „Народна воља“ на страницама гласила социјално-револуционарне струје (*Радник*, 1881) имала такав публицитет да је готово деловало да она представљају орган „Народне воље“, у српској историографији о томе нема трагова све до краја 20. века.¹⁶

Овај осврт на руско револуционарно наслеђе друге половине 19. века, његов утицај у Србији и његова изученост у српској историографији, заснован је на закључку који произлази из вишегодишњих истраживања и у совјетској, односно руској, и у српској историографији да се револуција у Русији октобра 1917. године не може разумети само као догађајна историја. Она је целовита тек ако се узму у обзир идеје револуције које су се, кроз више генерација руске револуционарне интелигенције, уобличавале у учење чији је резултат модел револуције 20. века – свуда па и у Србији, односно Југославији. Револуционарне везе између Русије и Србије у другој половини 19. века не могу се посматрати одвојено од државних, војних, верских и културних веза. Решења су често више компатибилна него што би се, без истраживања, могло претпоставити. Револуционари нигде нису

15 Видети: Perović, *Planirana revolucija*.

16 Видети: Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, knj. I-II, uvodna studija, izbor, redakcija i napomene dr Latinka Perović, (Beograd: Rad, 1988).

могли прескочити сенку: у новом поретку који су стварали огледају се менталитет и систем вредности који је вековима стваран. То се нарочито добро види у цикличном понављању неких питања, као што је, на пример, питање *Русија и Европа*. Односно, Србија између Русије и Европе.

Литература

- Bakunjin, Mihail. *Državnost i anarhija*. Podgorica: CID, 2010.
- Cenić, Dimitrije Mita. *Izabrani spisi*, knj. I–II, uvodna studija, izbor, redakcija i napomene dr Latinka Perović. Beograd: Rad, 1988.
- Hercen, Aleksandar. *Ruski narod i socijalizam*, izbor, uvodna studija i komentari Latinka Perović. Podgorica: Cid, 1999.
- Kropotkin, Petar. *Etika*, uvodna studija i komentari Latinka Perović. Podgorica: CID, 2001.
- Lavrov, Petar. *Istorijska pisma*, uvodna studija i komentari Latinka Perović. Podgorica: CID, 2000.
- Perović, Latinka. *Planirana revolucija. Ruski jakobinizam i blankizam*. Beograd: BIGZ, Zagreb: Globus, 1988.
- Perović, Latinka. *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli u Srbiji*, knj. 1. Beograd: Rad, 1985.
- Perović, Latinka. *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*. Beograd: Službeni list, 1993.

Latinka Perović

The Revolutionary Heritage of Russia in the 19th Century: its Influence on Serbia and its Study in Serbian Historiography

Summary: On the basis of long-term researches and detailed analysis of the Soviet and Yugoslav historiography, the author considers Russian revolutionary heritage of the second half of the 19th century and its influence on Russia and Serbia, concluding that the revolution in Russia in October 1917 should not be considered as a separate event. It is necessary to take into account the revolutionary ideas, modified and developed by many generations of Russian revolutionary intelligentsia. After all, these revolutionary ideas were embodied in the theory, which gave birth to the general model of the 20th century revolutions not only in Russia, but later in Yugoslavia as well.

Key words: Russian revolution, socialism, Svetozar Marković, A. I. Herzen, N. G. Chernyshevsky, M. A. Bakunin, P. L. Lavrov